

Sjukdomskonst är ett begrepp som fått ett allt vidare användningsområde; det har kommit att beteckna verk av konstnärer som lidit av mentalsjukdom och även använts när konstnären drabbats av en somatisk åkomma.

Men kan konst vara sjuk?

En historisk bakgrund kan vara till hjälp för att reda ut begreppen.

Konsten kan aldrig vara sjuk – möjligen människan som skapat den

Konstnärliga alster producerade av patienter på sinnessjukhus omtalas för första gången 1872 i en rättsmedicinsk avhandling av en fransk läkare, Ambroise-Auguste Tardieu. Han hade studerat ett stort antal bilder målade av sinnessjuka och bland dessa upptäckt »de galnaste färgkombinationer, gröna och scharlakansröda huvuden, gula himlar, omöjliga proportioner, ovanliga ljuseffekter, monster, fantasidjur, främmande landskap, obekant arkitektur, helvetesflammar, erotiska och understundom obscena motiv».

Det är en beskrivning som alldeles utmärkt passar in på en nutida konstnär som Chagall – utan att denne var det minsta mentalt störd. Rättsmedicinaren Tardieu ansåg emellertid att konstprodukter med dessa kännetecken kunde användas i domstol som ett påtagligt, objektivt bevis för en persons galenskap, vilket faktiskt hjälpte »Le Douanier» Rousseau att bli frikänd från anklagelser om förskingring.

Rousseau var en självlärd före detta tulltjänsteman som aldrig hade varit i något exotiskt land men som målade ett tjugofemtal naiva tavlor med djungelmotiv. Efter det att försvarsadvokaten hade förevisat domstolen Rousseaus verk fann den att en person som målar så tafatt, och därtill själv tror att detta är konst, inte kan göras ansvarig för sina gärningar.

Paralleller mellan bildinnehåll och sjukdomstillstånd

Vetenskapen etablerade på det sättet paralleller mellan bildinnehåll och

sjukdomstillstånd. Storhetsvansinne kopplades ihop med bilder av slott; förföljelsemani ansågs föreligga om patienten åstadkom bilder med hemliga betydelse och en myckenhet av symboler. En jämförelse med barnteckningar gjorde det möjligt att fastställa graden av svagsinnet.

Denna första ansats att vetenskapligt bearbeta de sinnessjukas bildvärld ledde till att läkarvetenskapen fann materialet användbart för diagnostik. Man letade aktivt efter sjukdomstecken, och fann det man ville finna: en teckning med förvridna bildelement var ett tydligt bevis på ett förvirrat sinne.

Teckningar i stället för patienter

Nyttoaspekten kom att dominera den litteratur som behandlade psykopatologiskt konstskapande. Förutom det diagnostiska värdet användes teckningarna som demonstrationsmaterial för blivande läkare. En portfölj med teckningar var betydligt mer lätthanterlig och smidigare att förevisa än levande patienter. Innan det s k psykiatriska fotografiet kommit i bruk fick yrkeskonstnärer i uppdrag att teckna och måla porträtt av patienter.

Den franske konstnären Géricault målade en serie som beskrev vad man kallade olika »monomaniska» tillstånd såsom storhetsvansinne, kleptomani, avundsjuka och barnaröv. Även en gammal kvinna som fallit i speldjävulens kula fick sitt plågade ansikte förevigat av Géricault. Man var övertygad om att sjukdomen återspeglades i ansiktsuttryck och i huvudets form. Diagnosen fanns så att säga redan i människans fysionomi, dvs i hennes karakteristiska yttre.

Som verifikationer för en mentalsjukdom användes således både människans egen kropp, hennes utseende

och de artefakter som emanerade från henne.

Lombrosos samlingar tillhör de största

Läkarna började samla patientteckningar för den information som kunde utvinnas ur dem. En av de största samlingarna var den italienske militärläkaren och psykiatern Cesare Lombroso, som trodde sig finna likartade såväl fysiska som psykiska avvikelser hos sinnessjuka och hos brottslingar. Moralsinnet var angripet hos båda. Beviset var att den sinnessjuka ofta bröt mot lagar och förordningar, på samma sätt som brottslingen ofta visade tecken på psykisk abnormitet.

Båda grupperna fick därför dela på utrymmet i det av Lombroso upprättade museet i Turin, Museo di Antropologia Criminale, som existerar än idag. Där finns den äldsta, fortfarande intakta samlingen av patientkonst, vid ingången vaktad av ett ståligt skelett – Lombrosos eget, som han till forskningens fromma donerade till sitt museum. Dessutom finns föremål från fängelser och avrättningsplatser, avgjutningar i vax av missbildade kroppsdelar och missgärningsmäns skallar, liksom frenologernas instrument för mätning av skallens form.

Mest känd (möjligen ökad) har Lombroso emellertid blivit för boken »Genio e Follia», första gången utgiven 1889 men med ständigt nya upplagor fram till 1920. Påverkad av romantikens idéer förfäktade han att det i varje stort konstverk finns ett stänk av vansinne. Han ansåg att världshistoriens genier skapade i ett tillstånd liknande vansinne.

Lombroso underbyggde sina teorier med citat från antika filosofer som Aristoteles, Platon och Demokritos, liksom egna betraktelser över personligheter

Författare

IRJA BERGSTRÖM

docent i konstvetenskap, Göteborgs universitet.

»Lejonets måltid» av Henri Rousseau, som slapp fångelse tack vare sitt naiva måleri.

METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK

som Luther, Goethe, Linné och Napoleon.

Stora konstnärer bland galningarna?

Patografin som litterär genre, där kända män av sina uttolkare förklaras som mer eller mindre vansinniga, grundades alltså av Lombroso. Det låg nära till hands att vända på hypotesen: om stora konstnärer var mer eller mindre galna borde det finnas stora konstnärer bland galningarna. Sökandet efter dem startade.

Det blev en tysk forskare som förändrade synen på psykopatologisk konst. Hans Prinzhorn förenade i sin person esteten och vetenskapsmannen. Han var filosofie doktor i konsthistoria och praktiserande psykiater med doktorsgrad. År 1922 gav han ut boken »Bildneri der Geisteskranken», efter att under flera års tid ha samlat material från mentalsjukhus i Mellaneuropa.

Metafysisk teori

Prinzhorn framförde en metafysisk teori om bildskapandet. Enligt denna finns det hos varje människa en inneboende, bildskapande kraft – en kraft som

hos riktiga konstnärer är besläktad med de sinnessjukas skapardrift. Han ansåg att det inte är förenligt med det äkta bildskapandet att ge en korrekt avbildning av omvärlden, än mindre att göra en förskönad framställning. Sådana avsikter var sekundära, kulturellt påtvingade och skymde det metafysiska uttrycket.

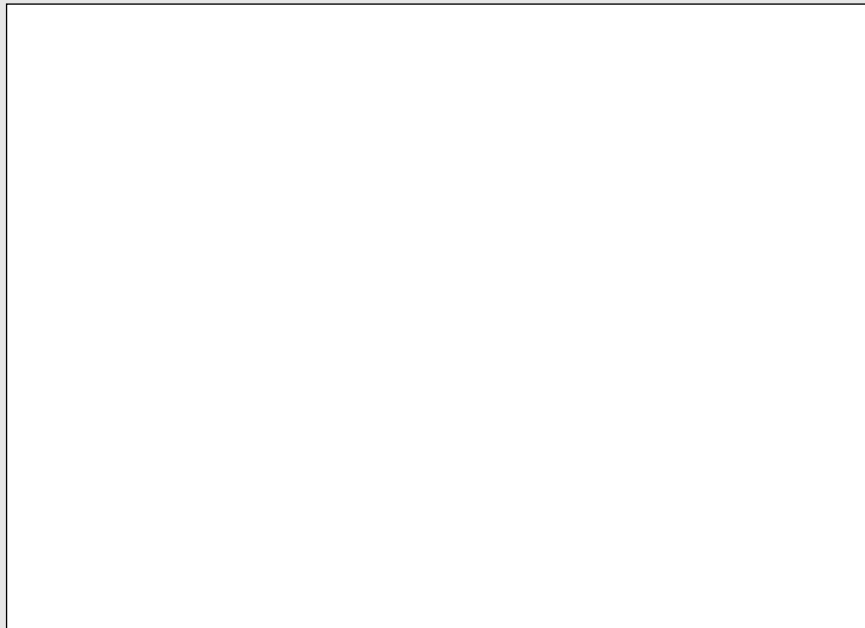
Hans huvudtes var att ett konstverk skulle bedömas utslutande efter dess uttrycks kraft och vitalitet. Dessa kunde avläsas som ett själens avtryck, »Ausdruck von Seelischem», och var i princip desamma i en Rembrandt-teckning som i paralyti-

Urtypen för en kleptoman
(t v) enligt den franske konstnären Théodore Géricault. Målning från 1822.

MUSÉE DES BEAUX-ARTS, GENT

August Klotz skrev dagligen ca 20 brev »illuminerade» med teckningar av stor uttrycks kraft.

PRINZHORN-SAMMLUNG, HEIDELBERG

I Heinrich Anton Müllers teckning har huset, trädet och mannen förlorat sitt objektiva värde; de relaterar till varandra på ett annat plan.

ADOLF-WÖLFli-STIFTUNG, KUNSTMUSEUM, BERN

kerns klotter. Båda styrs nämligen av samma starka drift att skapa.

Bland 450 patienter valde han ut de tio sk schizofrena mästare som i sina bilder tydligast återgav denna uttrycks-kraft. Han framhöll dock samtidigt att han inte hade funnit några säkra schizofrena element i patienternas bilder utan enbart sådana som även fanns i barn-teckningar, i bilder av konstnärligt otränade, fullt normala vuxna, i primitiv konst och i folkkonsten. Godtyckligheten i proportion och perspektiv och deformationstendenserna berodde på graden av uttrycks-kraft – ju starkare sådan kraft desto mindre realism. Det avbildade representerade uteslutande psykiska förhållningssätt.

Prinzhorns bok »Bildneri der Geisteskranken» rönt genast uppmärksamhet och fick stor spridning bland konstnärskretsarna i Paris. Den blev en inspirationskälla för bl a Picasso, Klee och Miró. För surrealisterna i Paris blev boken något av en bibel.

Gadelius' samling

Faktiskt nämner Prinzhorn i sin bok en svensk samling av patientkonst som en av de mest betydelsefulla vid sidan av Lombrosos i Turin och hans egen i Heidelberg. Den grundades av profes-

sorn i psykiatri, Bror Gadelius, och var inhytt på Konradsbergs sjukhus fram till 1940, då den packades ner. Rester av samlingen införlivades 1994 med Nationalmusei teckningssamling.

Gadelius ansåg det befogat med »det gamla påståendet om en nära släktskap mellan geni och sinnessjukdom» och tänkte sig att »den jordmån, ur vilken diktens och konstens blommor med förkärlek spira, är ju ock den jordmån, ur vilken neuroser och psykoser hos oss vanliga människor hava sitt ursprung».

Han använde gärna konstbilder för att illustrera sina läroböcker och skrifter. Perseverationer eller upprepningar utgjorde för Gadelius det mest markanta stildraget i de sjukas bilder. Hos Carl Fredrik Hill, liksom hos många anonyma tecknare, såg han dock »idel förvirrande missljud». Enligt honom visade sjukdomskonsten sönderfall och primitiva tendenser, och kunde gott jämföras med den moderna konsten. Som ett avskräckande exempel på detta »nedanförmänskliga» brukade han avbildad komposition av Kandinsky.

Wölfli en Cézanne »in absurdum»

År 1921 kom den första monografin över en schizofren konstnär, Walter

Morgenthalers »Ein Geisteskranker als Künstler», som handlade om schweizaren Adolf Wölfli. Wölfli var sexualförbrytare, livstidsintagen för pedofili på sinnessjukhuset Waldau utanför Bern. Morgenthaler sökte finna orsaker till Wölfli's brott i hans svåra uppväxtförhållanden.

Wölfli's konstskapande kunde ses som en symbolisk illustration till det psykiatriska fallet Wölfli. När hela patientens personlighet hade fallit sönder började ett uppbyggnadsarbete, inte i det verkliga livet men i konstens värld, och inte efter förståndsmässiga normer. Wölfli skapade åt sig en alternativ värld med papper och penna, där han vände förnedringen till dess motsats. I sina självporträtt är han slottsherre, hotell- och fabriksägare eller »Sct Adolf, Gross-Gross-Gross Vater». Rädslan för tomrummet fick honom att uppfinna sin speciella »Vögelchen», en utfyllnadsfigur som ser ut som en snigel men som kunde anta vilken skepnad som helst för att passa in i och fylla upp tomrummet. I en mycket personlig, geometriserande stil pressade han kaos till ordnad form och perfekt symmetri.

Hans biograf Morgenthaler jämförde Wölfli's skapande med Cézannes sökande i naturen efter cylindern, konen

En magisk sammanblandning av mänskligt och djuriskt har skett
i Franz Pohls fantasi av ett antropomorft fabeldjur.

PRINZHORN-SAMMLUNG, HEIDELBERG

ANNONS

ANNONS

och ellipsen. Man skulle kunna kalla Wölfli för en Cézanne »in absurdum».

Museer för »udda» konst

För den franske konstnären Dubuffet fick mötet med Wölfli bildvärld 1945 avgörande betydelse. Han insåg att västerländsk kultur hade avlägsnat sig långt från sina rötter. Den hade kommit att på konsten applicera komplicerade, intellektuellt utarbetade idéer och, sade han, »idéerna var som ånga som förvandlades till vatten när de nådde tankens och logikens plan».

I stället förespråkade han primitiva värden: instinkt, lidelse, nycker, våldsamhet och vanvett. I synnerhet vanvett intresserade honom i hög grad, eftersom han i likhet med Prinzhorn och Morgenthaler var »övertygad om att konsten har mycket att göra med vanvett». Hos förryckta och hos andra »marginalmänniskor» såsom spiritister, alkoholister och analfabeter fann han de primitiva värdena, den äkta, av kulturen opåverkade »råa» konsten, som brukar betecknas med den franska termen Art Brut.

År 1972 skänkte Dubuffet sin samling om 5 000 konstverk (varav hälften är gjorda av schizofrena) till staden Lausanne, som inrättade ett museum för hans »Collection de l' Art Brut». Det var det första museet i världen för särlingarnas konst. Dess transatlantiska motsvarighet, American Visionary Museum i Baltimore, har nu varit verksamt i cirka tio år. Det har också inrättats specialmuseer i Frankrike, Belgien och Ryssland.

Intresset för en udda konstform, som man idag kallar visionär, naiv, isolerad, intuitiv, gräsrots- eller marginaliserad konst, tycks öka för varje år. Gallerier för »primitiv» eller »gränslös» konst etableras i New York, och i maj 2001 äger den första internationella festivalen rum i London med temat »Spirit Vision». Den engelska tidskriften Raw Vision (International Journal of Intuitive and Visionary Art, Outsider Art, Art Brut, Contemporary Folk Art, Self Taught Art), som 1998 av UNESCO fick pris

Karl Brendel började på sjukhuset modellera figurer av uppblött bröd. Denna huvudfoting är dock av trä.

PRINZHORN-SAMMLUNG, HEIDELBERG

I Adolf Wölfli's isoleringscell

på sjukhuset hopade sig 20 000 fulltecknade sidor i en 2,5 meter hög pelare av bilder, dikter och musikstycken. I sin obändiga skapardrift ansåg han sig vara skapelsens centrum, Sankt Adolf och Stor-Stor-Gud.

PRINZHORN-SAMMLUNG, HEIDELBERG

som världens bästa konsttidskrift, propagerar för och sprider kunskap om de nya konstrikningarna över världen. Den psykopatologiskt relaterade konsten har fått ny status och betraktas knappast längre som sjukdomskonst.

Finns det sjuk konst?

Men hur förhåller det sig med sjuk konst? Kan konst gjord av friska konstnärer anses vara sjuk? På 1930-talet ingick problemställningen i en ideologisk diskurs. Kort efter sitt maktövertagande i Tyskland började nationalsocialisterna att rensa ut avant garde-konst ur tyska museer. En stor del av konsten efter 1910 – i synnerhet om den var gjord av judiska konstnärer – förklarades vara »sjuk». Man använde termen »entartet», som ursprungligen var en biologisk term för att beskriva djur med förändrad arvsmassa.

I den moderna konsten fann man liknande »avarter» koplade till ras, sexualitet och moral (man menade på fullt allvar att även rastillhörighet kunde

utläsas ur ett konstverk). Den tyska staten ville förhindra att denna degeneration besmittade den ariska rasen och dess goda smak.

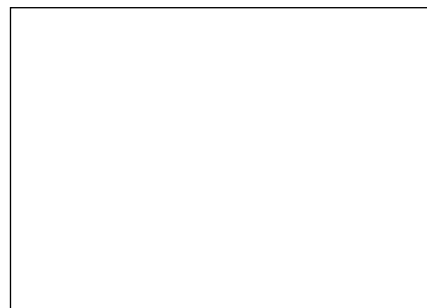
Bannullan drabbade konstnärer som Chagall, primärt för hans judiska börd, men också andra internationellt erkända mästare som Cézanne och Matisse, vilka inte behärskade proportion och perspektiv i enlighet med det nationalsocialistiska skönhetsidealet. Svårast hade man att acceptera deformerade figurer och, vad man tyckte, onaturliga färger. Ett måleri kunde se så oskyldigt ut som Marie Laurencins eller Modiglianis; om figuråtergivning inte stämde med idealet var måleriet »entartet».

Utrensning av »sopor»

En kommission inom Goebbels' propagandaministerium avgjorde om ett konstverk var konst eller icke-konst; det senare, benämnt »sopor», skulle rensas ut från tyska museer.

Inte mindre än 1 000 konstnärer blev förklarade »entartete» och drygt 16 000 konstverk konfiskerades. Nationalgalleriet i Berlin förlorade hälften av sin moderna samling.

Bland det beslagtagna valde Göring ut 125 konstverk. De mest värdefulla sändes till den ende icke-judiske konsthandlaren i Schweiz för att auktioneras

Italienaren Carlo tecknar efter sin krigspsykos enbart kolonner av stiliserade, avhumaniserade män i vänsterprofil.

COLLECTION DE L'ART BRUT, LAUSANNE

ut. Chagalls »Rabbinen» från 1912 hörde självfallet till det man ville bli av med, men man sålde även målningar av Picasso från den klassiska perioden.

Det var svårt för den internationella konstmarknaden att bojkotta ett sådant tillfälle, då man kunde köpa Picasso, Matisse och van Gogh till realisationspris, trots att man visste både varifrån

konstverken härstammade och att pengarna skulle gå till den tyska rustningsindustrin. Den dyraste målningen på auktionen i Genève den 30 juni 1939 var ett tidigt självporträtt av van Gogh från 1888, som såldes för 40 000 dollar (från Neue Staatsgalerie i München till Fogg Art Museum i Cambridge). För Munch-målningarna anlidade man en norsk konsthandlare, som fick omplacera 14 målningar. En replik av Munchs »Den sjuka flickan» hamnade på det sättet i Tate Gallery i London.

Propagandautställning turnerade i fyra år

Av de kvarvarande verken av i huvudsak inhemska konstnärer ordnade man en propagandautställning, »Entartete Kunst», som öppnades i München 1937 och som under fyra år turnerade till 13 städer i Tyskland–Österrike och sågs av 3 miljoner människor. Som affisch använde man den judiske konstnären Otto Freundlichs skulptur av en neger med titeln »Den nya männis-

kan».

Konstverken trängdes ihop i trånga rum, de hängdes på varandra eller snett på väggarna, många hade tagits ur sina ramar, oförskämdheter hade kluddats på väggarna, interfolierat med Hitler-citat. Hela konceptet gick ut på att skapa förvirring och indignation. Det hände att inhyrda skådespelare fick spela chockad publik för att förstärka den visuella terrorn.

I några städer, som t ex Weimar, spelades Entartete-musik av Alban Berg, Hindemith och Webern.

Nolde, Kandinsky och Klee drabbades

Centralverket på denna utställning var Emil Noldes monumentala serie »Kristi liv» från 1911–1912. »Förlöjligande av den heliga kristendomen», stod det på en banderoll under målningarna som vägledning för besökarna.

Nolde måste ha varit politiskt oerhört naiv. Han hade 1920 gått med i det lokala nationalsocialistiska partiet i norra

»Interiör med kvinnor och barn», en s k guldmålning av Carl Fredrik Hill. Guldet skulle dra till sig guld och berömmelse för Hill.

MALMÖ MUSEER

Schleswig utan att ana vad som väntade honom. Så sent som 1934 under-tecknade han en lojalitetsappell för Führern. Två år senare förklarades han emellertid för kulturellt oansvarig» och 1 052 verk av hans hand konfiskerades, varav 27 var med på utställningen »Entartete Kunst».

Inte ens hans blomstermålningar eller landskap undgick bannbulan.

Wassily Kandinsky, av rysk

Affisch till utställningen »Entartete Kunst», litografi 1938. Den avbildade figuren av Otto Freundlich ansågs »urartad» och förstördes, liksom merparten av hans verk. Konstnären dog i koncentrationsläger.

härkomst men tysk medborgare, fick 57 verk konfiskerade, av vilka 14 målningar var med på den aktuella utställningen, bl a »Tystnad» från 1928, som var abstrakt och därmed ansågs visa »monumental arrogans». Enligt Hitler var denna konst »antingen svindleri, och då borde konstnären sitta i fängelse för det, eller så är konstnären en fanatiker, och då borde han sitta på hospital». Inte heller Paul Klee undgick kom-

Emil Noldes »Heliga natt» är en av målningarna i serien »Kristi liv», som förklarades som »sjukt» av nazisterna. Under världskrigets tre sista år var Nolde förbjuden att måla.

NOLDE-STIFTUNG, SEEBÜLL

Marc Chagalls »Rabbinen» från 1912 hörde till de 16 000 konstverk som nazisterna konfiskerade.

© MARC CHAGALL/BUS 2000

Louis Soutters lössläppta figurer är ett bra exempel på den råa konsten, eller »art brut».

MUSÉE DES BEAUX-ARTS, LAUSANNE

missionens utrensningsskampanj. Han beskyllades för att vara »galicisk jude». I själva verket var han schweizare, men han målade i en barnslig stil – vilket ensamt kunde ge stämpeln »entartet».

Klee blev speciellt sårad när man på samma skärm visade en av hans bilder vid sidan av en patientteckning från Prinzorns samling under rubriken: Vilken av tavlorna kommer från ett sinnessjukhus? Arrangörerna hade säkerligen räknat med att en okunnig publik inte skulle kunna avgöra detta. Alltså var båda bildmakarna galna.

Tecken på psykisk sjukdom

Läkarkåren trodde länge att det i konstbilder fanns stilistiska egenheter, som kunde avslöja psykisk sjukdom. År 1962 trycktes i Jena, Tyskland, ett arbete av Hans Rennert, »Die Merkmale schizophrener Bilderei», som är en grundlig systematisk fenomenologi över schizofrent bildskapande. Rennert hoppades att hans arbete skulle få ett kliniskt värde i förebyggande av självmord, skov osv. Han undersökte bildernas grammatik och uppställde »böjningsmönster» i tabellform för schizofrent bildskapande, utgående från såväl formella som innehållsliga kriterier.

Några av de viktigare kännetecknen skulle vara:

- Regression, som är lätt att finna exempel på också i den moderna konsten (Klee, Dubuffet, Miró).

- Deformation (Picasso!).
- Förtätning jämte en kombination av heterogena material såsom målning på trärelief (användes redan av Gauguin på 1880-talet och senare av t ex Bror Hjorth).

- Nybildningar i meningen kombination av mänskligt med icke-levande objekt (såsom t ex i verk av Louise Bourgeois).

- Stereotypisk upprepning (kan illustreras med många nutida konstnärers arbetssätt. Nancy Spero tillverkar ofta en stämpel för varje figur. Med den kan hon på kort tid fylla en hel vägg med identiska figurer. Christian Lemmertz installation »Simmare», 1993, består av en mängd gipsavgjutningar av en och samma kropp).

- Förstelning, såsom geometrisering.

- Sönderfall, vilket är det mest förekommande stildraget i den moderna konsten, både när det gäller rumsliga missförhållanden (redan hos Cézanne), den totala kompositionens sönderfall (som hos kubisterna) och av människans fysiologi (som hos surrealisterna Dalí, Magritte m fl).

Jag har avsiktligt exemplifierat Rennerts schema med konstnärer som defi-

Wassily Kandinskys målning »Tystnad» från 1928 var med på skandalutställningen »Entartete Kunst» och ansågs »galen till varje pris».

© WASSILY KANDINSKY/BUS 2000

nitivt inte lidit av schizofreni. Hans kriterier kan i stället väl användas vid en karakterisering av samtidskonsten. Om eftervärlden hade tagit någon lärdom av hetspropagandan inom »entartete Kunst», skulle man tveka att kalla konst för sjuk. Ty konsten kan aldrig vara sjuk, möjligen människan som har producerat den.

Det är synnerligen tveksamt om någon idag skulle våga uttala sig om en konstnärers mentala status utifrån hans verk. En österrikisk undersökning (OFP Maran: Ein Urteil von Künstlern und Laien über moderne Malerei ohne Rücksicht auf den psychischen Zustand des Malers. *Confinia psychiatrica* 1970; 13: 145-55) har övertygande visat att varken lekmän eller yrkesutövande konstnärer kunde skilja s k konstbilder från bilder gjorda av sinnessjuka, en uppfattning totalt motsatt den man hade 50 år tidigare.

Detta sammanhänger givetvis med att konstutvecklingen idag har frigt sig från den akademiska konsttraditionen och närmast sig det ofördärvade, ursprungliga skapandet. Vi har fått ett vidare, mångfasetterat konstbegrepp,